

Naar een hernieuwde visie op het middenveld

Verslag van een zoektocht

Jo Laenen

Het beeld van de publieke opinie omtrent klassieke middenveldorganisaties lijkt op dat van de dinosauriër: *stuck-in-its-way*, onmachtig om te reageren op nieuwe ontwikkelingen in de samenleving. Aldus de Nederlandse analist Bolweg. Een poosje geleden deelde Luc Huyse een min of meer gelijkaardige analyse. Deze zeer eminente socioloog parafraserend: klassieke organisaties zijn geënt op problemen van de negentiende eeuw. In de eenentwintigste eeuw zullen ze 'anders' zijn of ze zullen niet zijn.

Momenteel vindt binnen het ACW een denkproces plaats om op de gepaste manier te reageren. Men buigt zich dus terdege over de maatschappelijke trends. Dit artikel is een verstilde neerslag van dit proces, dat nog zijn definitief beslag moet krijgen. In het bijzonder is dit artikel het conglomeraat van referaten van academici, meningen van externe praktijkmensen, stellingen van bewegingswerkers... die voornoemd denkproces mee gevoed hebben. Het is dus niet een individuele expressie van een individuele emotie, laat dat, voor wie het weten wil, duidelijk zijn. Het wil wel, af en toe, prikkelen tot tegenspraak - want dat is

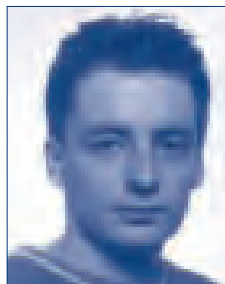
van belang, beste lezer. De soms wat polemische formulering kan daarbij helpen.

1. DE WAAROM-VRAAG

Het is de taak van het middenveld om het midden te zijn tussen twee velden - 'de' burger en 'de' overheid. De mate van effectiviteit waarmee het deze taak vervult, kan afgemeten worden aan twee functies: socialisatie en coördinatie. De eerste functie houdt in dat de mate waarin organisaties meer mensen samenbrengen (hun sociaal kapitaal), functioneel is voor de democratie, het vertrouwen, de integratieve kracht binnen een samenleving. De tweede functie houdt in dat wensen, verlangens en eisen van burgers daadwerkelijk geregistreerd, gebundeld en vertaald worden naar het politiek bedrijf.

De maatschappelijke realiteit wil nu dat beide functies aan kracht dreigen in te boeten. Een korte analyse van de processen achter deze in-

Jo Laenen heeft aan de KULeuven sociologie en bedrijfseconomie gestudeerd en is thans werkzaam op de ACW-studiedienst, waar hij o.m. de thema's welzijn en democratie opvolgt.

levering, maakt duidelijk waarom. Zodoende worden meteen de motieven van het denkproces binnen het ACW helder.

1.1. Socialisatie

In de eerste plaats is er het afnemend socialiserend rendement, dat zich over het algemeen - en dus niet universeel, de nuance is van belang - dreigt te voltrekken. Het is net dit achterland dat het ACW vertegenwoordigt - de vele vrijwilligers die gedreven worden door een kleine stille strijd voor een maatschappelijk project - dat de specifieke kracht vormt van de christelijke arbeidersbeweging. Dalende participatie- en ledencijfers - de erosie van het achterland - knagen aan deze kracht. Ze tasten de legitimiteit aan. Ze raken aan het gezag van de beweging. En het voorbeeld van de Kerk terzake, zo geeft socioloog Hooghe mee, is bepaald niet stichtend. Terwijl dit instituut tot voor kort een prominente rol in het maatschappelijk bestel innam, is zijn invloed - op korte tijd - sterk gedaald. De historische betekenis van de beweging, haar reële invloed, de macht van het aantal... mogen dan ook geen alibi's zijn om op haar lauweren te rusten. Kortom, een organisatie zal anders zijn, of ze zal niet zijn, wil ze op lange termijn niet vooral zichzelf vertegenwoordigen.

Jo Laenen

Organisaties worden aantrekkelijker naarmate ze meer middelen bezitten die ze in ruil voor lidmaatschap en participatie kunnen geven.

”

gen (arbeid - kapitaal, Vlamingen - Walen, katholieken - vrijzinnigen) een grote voorspelende waarde in het opduiken van maatschappelijke problemen. Bovendien kon vrijwel elk conflict omgevormd en ingepast worden binnen een van deze categorieën. Het hoeft geen betoog dat de arbeidersbeweging perfect gesitueerd lag op de breuklijn arbeid - kapitaal. Hoewel de klassieke tegenstellingen, en dan voornamelijk die tussen arbeid en kapitaal, uiteraard actualiteitswaarde behouden (denk aan Renault, Sabena, Belgacom...), is de maatschappelijke realiteit grilliger, minder voorspelbaar en minder doorzichtig geworden. Jos Geysels, politiek secretaris van Agalev, heeft deze omslag mooi aangeduid als "de transformatie van maatschappelijke breuklijnen naar barsten". Meer concreet: nu is kindermisbruik een *issue* - of een barst, zo u wil - waarrond vele mensen zich verzamel(d)en. Enige tijd later wordt voedselveiligheid hét thema - een andere barst. Nadien verkeersonveiligheid - nog een barst. Dan weer slachtofferhulp. En ga zo maar door.

We leven - meer dan ooit - in een incidentgedreven samenleving en deze incidenten (of barsten) worden danig diffuus, fragmentair en onvoorspelbaar. Er wordt van een organisatie dan ook veel flexibiliteit, wendbaarheid en aanpassingsvermogen gevergd, wil ze deze barsten onmiddellijk registreren. Hiermee verwant: ook de bundeling van wensen en eisen wordt complexer. Bij een brede categorie ('de arbeidersklasse') worden maatschappelijke problemen van langsom minder gedetermineerd, maar meer situatiegebonden. Het hoeft geen betoog dat deze processen de vertaling naar het politiek bedrijf bemoeilijken. Dit wordt nog versterkt door de fragmentatie binnen dat politiek bedrijf: er is de electorale

versnippering, de beroeps politici die macht verloren aan media, magistratuur en economie (cf. 'de economie als zevende coalitiepartner van deze regering')...

1.3. Wat te doen?

De brugfunctie van sociale middenveldorganisaties - de taak als midden tussen twee velden - wordt dus almaar kwetsbaarder. Zowel aan de ene zijde van de brug - bij de burgers - als aan de andere zijde - bij de politiek - spelen zich samenlevingsprocessen af die sleet aanbrengen op de scharnierfunctie.

Het is bijgevolg zaak de kracht van beide functies - en dus het gezag, en dus de legitimiteit, en dus de geloofwaardigheid - te behouden en verder te versterken. Om het achterland te vergroten (het socialiserend rendement), moet de strategie inzake werving en participatie voldoende offensief zijn. Concreet zijn hier hernieuwde vormen van basiswerking, het herwaarderen van vrijwilligerswerk, het aanspreken van moeilijk bereikbare groepen... in het geding. Zodoende moet de boutade 'ik ben lid van een beweging, jij bent lid van een organisatie, hij is lid van een zuil' verleden tijd geworden. Hier gaat het voornamelijk om de interne herpositionering van de beweging.

Om het coördinerend rendement te vergroten - de tweede functie - dienen nieuwe wegen gezocht om de relatie met de overheid tot een *win-win* situatie om te buigen. De idee van het 'primaat van de politiek' dient omgevormd in een participatief en interactief besluitvormingsmodel - een partnerdemocratie. In alle fasen van het beleidsproces moeten betrokkenen, burgers, middenveld en overheid - vanuit een evenwichtig partnerschap - streven naar gedeelde beleidsverantwoordelijkheid. Het gaat hier voorna-

melijk om de externe herpositionering van de beweging.

Over de interne herpositionering - de ene zijde van de brug (bij de burger) - en de externe herpositionering - de andere zijde van de brug (bij de overheid) - en meer bepaald de wolfsklemmen en schietgeweren op de weg ernaar toe, later meer.

2. DE HOE-VRAAG

Bovenstaand verhaal is gekend, maar het vormt niet de kern van het debat. Want de vraag is niet *of* organisaties moeten veranderen, maar *hoe* ze dat moeten doen. En hier wordt het moeilijk: academici schuiven de hete aardappel, min of meer subtiel, door: Dit is ons onderzoeksdomein en uw probleem, meneer. De ene ontkent de noodzaak tot verandering: Was er een probleem, meneer? De andere geeft mee dat het louter een communicatiekwesie is: We hebben al veranderd; alleen weet nog niemand het, meneer. De inflatie aan meningen en meninkjes, met elk hun deel van de waarheid, is schier eindeloos. Maar het wordt moeilijk, én gevaarlijk, als keuzen dienen gemaakt. Wellicht staat nu al een batterij analisten paraat om het nadien uit te leggen, te duiden, met *facts and figures* te onderstrepen én af te schieten - ook dat, ja. Bovendien is de verleiding niet onbestaande dat - finaal - gemorrelt wordt aan de marge. Het is immers moeilijk vechten tegen de wetmatigheid dat organisaties hun voortbestaan als doel op zich cultiveren en niet als

middel om de programmatische doelstellingen te realiseren. Het is moeilijk vechten tegen het Stockholm-syndroom: het fenomeen dat mensen binnen bestuurlijke instanties het besef verliezen dat er daarbuiten ook nog een wereld bestaat.

Jo Laenen

Dalende participatie- en ledencijfers knagen aan de kracht van de christelijke arbeidersbeweging.

”

Nochtans zal dat net het gevecht zijn dat gevoerd moet worden.

Welke wolfijzers en schietgeweren mogen in het gevecht verwacht worden? Een overzicht van de discussiepunten, met enkele concrete spanningsvelden die ontladen moeten worden, volgt nu. Uiteraard wordt geen volledigheid nagestreefd, het gaat hier louter om een terreinverkenning op basis van eerste overlegmomenten en reflecties terzake.

2.1. Socialisatie: interne herpositionering

Zoals al eerder aangegeven, is de fundamentele opdracht die hier op tafel ligt, een offensieve strategie inzake werving en participatie. Zodoende kan het brede bereik van de beweging behouden en versterkt worden, zodat de legitimiteit stijgt, het gezag vergroot, het socialiserend rendement toeneemt. De beweging leeft.

Vooraleer aan te geven op welke knelpunten de strategie inzake werving en participatie botst, reik ik een model aan, dat duidelijk maakt waarom mensen zich inzetten en 'gewerfd worden'. Op basis van dat model duid ik dan enkele spanningsvelden aan, die ontlaad moeten worden. Vooreerst dit: persoonlijke loyauteiten, vriendschappen en de kracht van gegeven woorden en gemaakte afspraken houden organisaties langer in stand dan volgend model zal doen vermoeden. Menselijk gedrag laat zich niet vatten in eenvoudige schema's. Nochtans heeft het model waarde: ik illustreer dat met feitenmateriaal.

Organisaties worden aantrekkelijker naarmate ze meer middelen bezitten die ze in ruil voor lidmaatschap en participatie kunnen geven. Drie types worden onderkend. In de eerste

plaats kunnen ze particuliere goederen en diensten op kortere termijn aanbieden (bv. de dienstverlening van de mutualiteit). Een tweede type zijn de collectieve goederen en diensten (bv. de belangenverdediging van de vakbond). Het specifieke van ons type aan organisatie is dat het nog een derde vorm van ruilmiddelen aanbiedt: die zijn van symbolische of ideologische aard. (bv. de behartiging van hogere waarden - 'het project' - van KWB). Deze drie ruilmiddelen (of ook: doelstellingen) versterken mekaar. Om individuele actoren tot participatie te bewegen, is één type goederen en diensten vaak geen voldoende voorwaarde.

Jo Laenen

In het verleden hadden de traditionele tegenstellingen een grote voorspellende waarde in het opduiken van maatschappelijke problemen. ”

Dit model bezit verklarende kracht voor de uiteenlopende fluctuaties in ledentallen (en participatiecijfers) van verschillende types organisatie. Neem de vakbond: de reden waarom die geen terugval in ledentallen kent, heeft te maken met de ruilmiddelen van type 1. Andere organisaties, bv. sociaal-culturele verenigingen, die minder kunnen bogen op ruilmiddelen van type 1 en meer moeten rekenen op ruilmiddelen van type 3, kennen daarentegen wel een terugval (de selectieve ontzuiling). Dit is niet verwonderlijk, gegeven de hypothese dat mensen minder ideologisch gesocialiseerd worden. Individuele actoren hebben dan minder nood aan ruilmiddelen van type 3. Luc Huyse gaat zelfs zo ver te beweren dat ideologie voor de verklaring van menselijk gedrag een lege huls geworden is. Een ander voorbeeld: mentale ontzuiling: het feit dat mensen minder ideologisch of zelfs niet - volgens Huyse - ideologisch gesocialiseerd worden, brengt met zich mee dat ruilmiddelen van type 3 minder aantrekkelijk worden. Nochtans gaat dat niet gepaard met een structurele ontzuiling, omdat mensen behoefte hebben aan ruilmiddelen van type 1 en type 2. Nog eens:

het model is ideaaltypisch; gedrag is complexer. Maar verklarende kracht bezit het wel. Ik zal dit dan ook hanteren doorheen de rest van het artikel.

Jo Laenen

De vraag is niet of organisaties moeten veranderen, maar hoe ze dat moeten doen. ”

2.1.1. Spanning binnen het veld van de aanbieders

Het eerste spanningsveld verwijst naar het intern pluralisme bij de aanbieders, de leden van de arbeidersbeweging. Dit pluralisme – het hoeft geen betoog dat dit talloze pluspunten in zich draagt – impliceert wel dat een offensieve strategie inzake werving en participatie – de invalshoek die hier gehanteerd wordt – bepaald niet eenduidig is. Het ACW is geen monoliet. *Grosso modo* kunnen twee types van christelijke werknemersorganisatie aangeduid worden. Het eerste type van organisaties heeft zich stevig verankerd in het maatschappelijk bestel (bv. vakbond en mutualiteit). Het tweede type bevindt zich meer aan de rand daarvan (bv. de sociaal-culturele verenigingen). Beide types hanteren een andere logica, kennen andere uitgangspunten, dienen bijgevolg een andere strategie te volgen inzake werving en participatie. In de eerste plaats is er de logica van het eerste type van organisaties: zij bezitten vele particuliere (de uitgebouwde dienstverlening) en collectieve ruilmiddelen (de belangenbehartiging van groepen mensen binnen erkende advies- en overlegorganen). Het tweede type van organisaties heeft minder particuliere (en collectieve) ruilmiddelen en dient over een surplus aan symbolische ruilmiddelen te beschikken. De logica die beide types hanteren, is bijgevolg verschillend.

Neem nu de vakbond: van zo'n organisatie verwacht je in de eerste plaats niet dat elken-er-zich-thuisvoelt, dat een basisdemocratisch ideaal opgevolgd wordt. Meer nog, dit kan

zelfs dysfunctioneel zijn. Van de vakbond verwacht je dat hij een vuist maakt, dat hij politieke invloed heeft en reële macht. Dáár hebben de werknemers van Sabena nood aan. Van het tweede type van organisaties, dat over een beperkter aantal particuliere

en collectieve ruilmiddelen beschikt, verwacht je net een surplus aan symbolische ruilmiddelen. Je verwacht hier vooral acties die nieuwe doelgroepen aanspreken, voeling met de basis, aandacht voor moeilijk bereikbaren – om zodoende het project te realiseren. Dat is ook voor de vakbond niet onbelangrijk, maar het is niet dát – en dit is van belang – wat de adrenaline van de verantwoordelijke vakbondsmensen moet doen stromen. Die moet wel stromen bij het interprofessioneel overleg, bij Sabena, bij Renault Vilvoorde, bij Electrabel. Nogmaals: beide logica's staan niet los van mekaar, ze versterken zelfs mekaar en ze moeten – ook bij de vakbond – gehanteerd worden. Het vormt echter niet datgene waar elke tak van de organisatie – in elke vezel, primair en met dezelfde intensiteit – moet naar streven.

Niet enkel verschilt de logica van beide types organisatie, ook de uitgangspunten zijn anders. Het eerste type organisatie kent geen crisis inzake werving, de ledenaantallen dalen vrijwel niet. Bovendien is de crisis in de participatie (het militantisme) niet van dezelfde orde als bij enkele organisaties van het tweede type. Daarenboven spelen – omwille van de grootte van de organisatie – oligarchiserende tendensen volop. Nog eens: niet dat zij geen nieuwe strategieën moeten zoeken, niet dat zij niet voortdurend nieuwe groepen moeten aanspreken, de uitgangspunten zijn echter fundamenteel verschillend. Er dient niet gezocht naar een overlevingsstrategie. Kortom, de uitgangspunten zijn comfortabeler.

2.1.2. Spanning binnen het veld van de afnemers

Een tweede spanningsveld is dat tussen het toegenomen segmentatieproces bij de afnemers enerzijds en het traditionele brede bereik van de arbeidersbeweging anderzijds. De ruilmiddelen van type 2, de collectieve goederen en diensten, veranderen van hoedanigheid, aangezien grote collectiviteiten vervangen worden door kleinere deeltiteiten. De arbeidersbeweging moet zich bijgevolg aanpassen, aangezien ze nog te veel zou geënt zijn op achterhaalde groepecriteria. De 'gewone mens', die wij heten te vertegenwoordigen, is immers met uitsterven bedreigd. Mensen wensen minder het gevoel te hebben deel uit te maken van de grote massa. Grote organisaties, die namens de gewone mens spreken, komen daardoor in de verdrinking. Een aantal factoren is hiervoor determinerend.

Er zijn de generatie-effecten. Degenen die vóór respectievelijk ná 1950 geboren zijn, zouden fundamenteel andere waardepatronen aanhangen. Hier komt de klassieke vraag om de hoek kijken of men trouw moet blijven aan de *roots* (de trouwe leden blijven dienen) of dat men resoluut moet kiezen voor de nieuwe leden door heel andere klemtonen te leggen.

Ook opleidingseffecten zijn in het geding. Er is sprake van een groeiende sociale en politieke scheiding tussen hoog- en laaggeschoolden. Zij hebben andere leefwerelden, fundamenteel verschillende denk- en handelingspatronen, het zijn als het ware twee homogene levensstijl-enclaves. De vraag naar het versterken van de representativiteit van de beweging - en de belangrijke keuzen die daarmee samenhangen - is dan een volgend spanningspunt.

2.1.3. Conclusie

Burger en burgerschap evolueren voortdurend in de tijd. Het is een stiekeme revolutie, met per dag miljoenen wijzigingen in de manieren van miljoenen mensen. Cruciaal effect daarvan is dat het pluralisme binnen de samenleving vergroot, verschillende levensstijl-enclaves doet ontstaan. Een en ander brengt met zich mee dat interne productdiversificatie - mét het duidelijk expliciteren van het product (de *marketing*) - wellicht een nog scherpere noodzaak wordt om deze processen binnen de samenleving te beantwoorden.

2.2. Coördinatie: externe herpositionering

Om het coördinerend rendement te versterken, moet een modern interactief en participatief besluitvormingsmodel nagestreefd worden. De term 'participatie' mag men niet verwarren met 'inspraak'. Veel overheidsbesturen beperken die inspraak tot een eenmalige raadpleging van organisaties, verenigingen en burgers over hun beleidsplannen. Informatievergaderingen, hoorzittingen en infobladen zijn dan niet meer dan een formaliteit die de openheid van het beleid moeten bewijzen. Het gevolg laat zich raden: burgers voelen zich miskend en nemen elke kans te baat om hun frustraties te uiten. Echte participatie gaat veel verder. Het is een proces waarin georganiseerde burgers in dialoog treden met het bestuur, informeren en geïnformeerd worden, meedenken over en invloed uitoefenen op het lokaal beleid. Kortom, met organisaties, buurten, individuen moet niet alleen overlegd worden, dit overleggen dient onmiddellijk gericht te zijn op het samen verwezenlijken van concrete projecten (partnerdemocratie). Deze visie moet scherp gesteld en beleidskaders moeten aangereikt om die in de praktijk om te zetten. Zodoende kan de idee 'primaat

van de politiek' met kracht *gecounterd* worden. Wat zijn nu enkele spanningsvelden, die hier ontladen moeten worden?

2.2.1. Spanning binnen het participatief veldmodel

Het 'primaat van de politiek' is een concept met voortdurende spanningen. De scheidingslijn tussen één interpretatie - waarbij politiek gekenmerkt wordt door een eigen, helder te bargumenteren verantwoordelijkheid - met een andere interpretatie - die veeleer gebaseerd is op een afkeer van het middenveld - is flinterdun. Het hoeft nochtans geen betoog dat dit onderscheid cruciaal is.

Bij de eerste interpretatie gaat men immers uit van de terechte veronderstelling dat - hoewel de meerwaarde van het vrije initiatief onmiskenbaar is - de overheid kwaliteitsgaranties moet nastreven en een rol te vervullen heeft die verder gaat dan 'louter betalen en niet bepalen'. Sommige misgroeiingen binnen enkele overheidsdepartementen worden dan met recht en rede aangepakt. Als een overheid in een bepaald domein daadwerkelijk de behoefte van mensen invult én als ze dat al lange tijd doet, is er wellicht geen sprake van een verkeerd begrepen overheidsinmenging.

Bij de laatste interpretatie - die ook valt waar te nemen - raakt men vervreemd van de maatschappelijke werkelijkheid, te zien als sociale democratie. De overheid neemt dan initiatieven die bestaande diensten, georganiseerd door vrije initiatieven, vervangen en niet complementair een bepaalde behoefte invullen. Dit is wel problematisch. Dit zijn oneerlijke concurrentiepraktijken. En die zijn verwerpelijk.

Wellicht is er nooit een permanente scheiding tussen overheid en burgermaatschappij. De raakvlakken, en dus de spanningspunten, zullen voortdurend blijven bestaan. Een oplossing is wellicht afhankelijk van de context. Soms moet de overheid verder in de burgerlijke arena getrokken worden, soms moet ze zich

ervan verwijderen. Waar de overheid niet direct betrokken is, moet ze haar middelen wellicht tóch inzetten om zó activiteiten die genomen of overgenomen worden door lokale groepen, te ondersteunen.

Jo Laenen

Mensen wensen minder het gevoel te hebben deel uit te maken van de grote massa.

”

2.2.2. Spanning binnen het interactief veldmodel

Een volgend spanningsveld heeft te maken met het interactief model. De kracht van de co-productie tussen georganiseerde burger en beleid is al uitvoerig beschreven. Directe democratie kan nooit vervangend optreden. Neem bv. moderne communicatiemiddelen die ook hier hun intrede doen. Zij resulteren niet in een elektronische democratie, maar in een elektronisch bonapartisme, een systeem waarbij een regering zich beroept op het volk. Zo'n regering maakt zichzelf sterker want potentiële of bestaande concurrenten worden verzwakt. Bovendien valt de matigende invloed van overleg en discussie weg en worden minderheden vaak het eerste slachtoffer.

Er ontstaat echter een spanning tussen de georganiseerde en de niet georganiseerde burger, die het interactief model niet incalculeert. De wens voor een dergelijk model wordt immers minder geloofwaardig, als grote groepen mensen wegdrijven van het verenigingsleven. Hoe kun je immers - gezien de niet-mobiliseerbaarheid van een belangrijk deel van de burgers - verantwoorden dat enkel de gemo-

biliseerden recht hebben op inbreng in het beleid?

Wellicht is het spanningsveld zodanig groot, omdat de kloof tussen politiek en burger zo oud is als de politiek zelf. De oplossing kan er mogelijk in bestaan één bepaald inspraakinstrument niet langer te verabsoluteren. Het inzetten van moderne communicatiestrategieën en interactieve elektronische media kan wellicht in bepaalde gevallen vruchtbaar en aanvullend zijn, maar nooit vervangend. Het lukken of mislukken heeft echter vooral te maken met 'bestuursstijl' van politici of ambtenaren en 'inzet en engagement' van de burger.

Jo Laenen

Het is duidelijk dat bepaalde regeringskringen het middenveld bepaald niet in het hart dragen. ”

'dictatuur'. Want het is duidelijk dat bepaalde regeringskringen het middenveld bepaald niet in het hart dragen. Voldoende feiten tonen aan dat die stelling meer is dan een boutade: het fnuiken van bepaalde advies- en overlegorganen, het weren van sociale partners uit streekinter-

communales, de dreigende concurrentie vanuit de overheid (bv. het sociaal huis binnen het welzijnsdomein), de eigengereide communicatiepolitiek van bepaalde ministers, het *e-government*. Nochtans wist De Toqueville al dat de democratie niet verzwakt, maar integendeel versterkt als er tussen burgers en overheid een levendig en krachtig verenigingsleven staat. Men laat na die wijsheid levend te houden.

2.2.3. Conclusie

In de discussie rond de coördinerende functie, en meer specifiek de noodzaak, aan een nieuw participatief en interactief model, heb ik mij tot op heden toegespitst op de rol van de organisatie. Nochtans impliceert een 'interactief model' interactie, en dus tweerichtingsverkeer. De andere richting heb ik nog niet besproken, en net hier zijn enkele specifieke pijnpunten aan te geven.

Jaren geleden, in volle heisa en bijbehorende kritiek op de Burgermanifesten van een liberaal kopstuk, schreef socioloog Hooghe: "Als je dat middenveld gaat uitkleden en de macht alleen bij het politiek systeem laat, dan krijg je een dictatuur van een heel sterk politiek systeem met heel zwakke individuele burgers." In januari van dit jaar schrijft een ander liberaal kopstuk: "De regel moet toch zijn dat de politiek, het parlement en de regering de beslissingen nemen". Het 'primaat van de politiek' tendeert gevaarlijk dicht naar de geschetste

3. UITLEIDING

De zoektocht van het middenveld zal wellicht eindeloos zijn. Gelukkig maar. Ook maatschappelijke processen evolueren onophoudelijk, en voortdurend wordt voldoende flexibiliteit, wendbaarheid en aanpassingsvermogen vereist om deze trends te volgen én uit te zetten. Mogelijks is in deze zoektocht het grootste gevaar de 'pathologie van te ver terugschroefde verwachtingen'. Want hoe tragisch de neergang van enkele organisaties ook mag zijn, hoe groot de frustraties inzake het onderscheid tussen droom en daad van bepaalde ministers ook mogen zijn, hoe zeer de moderne burger nu *shopt* op de markt van verzuilde en niet verzuilde goederen... we zijn niet allen overgeleverd aan de markt, hoe zeer het cultuurpessimistisch klimaat van de individualistische burger nu ook mag overheersen. De mens is nog altijd de maker van de cultuur. Hij heeft die in eigen handen.